

Kopczyński, Michał

"Adel forpligter... Studier over den danske adel gældstiftelse i 16. og 17. århundred", Ole Fenger, Erling Ladewig Petersen, København 1983 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 79/1, 180-182

1988

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Dusocin (ob. gmina Rogoźno Pomorskie, woj. toruńskie), Dusocin (Duzetzin) 6 grudnia 1366, znanego z wpisu do ksiąg Metryki Koronnej z potwierdzenia królewskiego, Malbork, 7 września 1552 (MK nr 82, fol. 449^v–451); regest: „*Matricularum Regni Poloniae Summaria*” t. V, 2, Warszawa 1962, nr. 5942.

Powyższe sprostowania i uzupełnienia nie umniejszają generalnie wysokiej oceny prezentowanej pracy.

Joachim Zdrenka

Ole Fenger, Erling Ladewig Petersen, *Adel forpligter.... Studier over den danske adel gaeldstiftelse i 16. og 17. århundred*, Det Kongelige Danske Videnskaberne Selskab, Historisk-filosofiske Meddelelser 51:1, København 1983, s. 382

Omawiana książka nie została jak dotąd zauważona przez historiografię polską, jakkolwiek jej ukazanie się odnotowano w bibliografii historii Pomorza i krajów regionu Bałtyku za rok 1983 (Zap. Hist. t. 50: 1985, z. 2, s. 213). Choć od ukazania się książki minęło już kilka lat zwrócenie na nią uwagi wydaje się uzasadnione ze względu na znaczenie tematyki podjętej przez autorów, nie tylko zresztą dla dziejów Danii. Przedmiotem rozważań jest bowiem zadłużenie szlachty duńskiej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII wieku (do 1660 r.). Temat ten podejmowany był już wcześniej przez Erlinga Ladewiga Petersena, a omawiana książka stanowi zwieńczenie jego dotychczasowych prac¹.

Książka składa się z dwóch części. W pierwszej (s. 3–147) Ole Fenger przedstawił rozwój duńskich regulacji prawnych dotyczących stosunków kredytowych w XVI i XVII wieku, aż po wydane w 1683 r. *Danske lov*. W poszczególnych rozdziałach omówione zostały: warunki zaciągania kredytu, zabezpieczenie praw wierzyciela i dłużnika, instrumenty kredytu, sposób egzekucji w wypadku niewywiązania się dłużnika z warunków umowy. W drugiej części książki (s. 149–342) Erling Ladewig Petersen omówił przeznaczenie pożyczonych przez szlachtę sum, mechanizm zadłużania się całych rodów szlacheckich, warunki panujące na rynku kredytowym i wreszcie społeczne konsekwencje zadłużenia szlachty.

Dawniejsza historiografia duńska łączyła zadłużenie szlachty z rzucającymi się w oczy przejawami konsumpcji luksusowej, widząc w nim jeszcze jeden dowód na poparcie tezy o ekonomicznej i moralnej degeneracji szlachty, jej niezdolności do odgrywania wiodącej roli w życiu politycznym kraju, roli jaką przyznały jej przywileje otrzymane w XV i XVI wieku. Autorzy omawianej książki udowodnili jednak, iż zaciąganie kredytów przez szlachtę wiązało się nie tyle z koniecznością finansowania konsumpcji luksusowej, ile z działalnością inwestycyjną, jakkolwiek konsumpcja luksusowa, będąca w Danii wskutek braku formalnego podziału stanu szlacheckiego ważnym wyznacznikiem statusu społecznego, musiała mieć tu również znaczny udział. Gros sum przeznaczanych jednak było na inwestycje w gospodarce szlacheckiej. Chwiejność koniunktury na zboże i woły (składały się na nią obok skutków kryzysu europejskiego również krótkotrwałe załamania związane ze słabym urodzajem lub pomorem bydła) powodowała, iż groźba pauperyzacji stawała się realna, szczególnie dla szlachty uboższej. Stąd też zaciąganie pożyczek było koniecznością. W latach słabych urodzajów zrekomensowanie strat wymagało zwiększenia eksportu wołów, a więc zainwestowania w nabycie większej ich ilości, aby po przezimowaniu można było je sprzedać². Drugą istotną formą inwestowania pożyczonych sum było nabycie ziemi, stanowiącej podstawowe

¹ Zob. *The Crisis of the Danish Nobility 1580–1660*, Odense 1967. *Christian IV. s pengeudlån til danske adelige*, København 1974

² E. L. Petersen, *The Crisis*, s. 20–21, trzeba przy tym wziąć pod uwagę, iż zysk szlachcica z handlu wołami był niewielki, wynosił zaledwie 15–18% od sztuki, podczas gdy zysk pośredniczącego kupca dochodził do 26–28%, rekompensata strat wymagała więc dużych, choć krótkoterminowych inwestycji. E. L. Petersen, *Fra standsamfund til rangsamfund*, *Danske social historie: 3*, København 1980, s. 259

źródło dochodu szlachcica. Fakt, iż szlachta duńska, podobnie jak polska, nie mogła zajmować się handlem, a dochodowe funkcje w administracji państwowej zmonopolizowane były przez niewielką liczbę rodów, pchał coraz szersze kręgi szlachty średniej i uboższej ku spekulacji na rynku obrotu ziemią. Celem tych operacji było powiększenie majątków, a co za tym szło, wzbogacenie się i podwyższenie swego statusu w obrębie stanu. W poczet inwestycji zaliczyć też należy finansowanie kosztownych podróży zagranicznych młodzieży szlacheckiej, zjawisko znane również i w Rzeczypospolitej³.

Wobec trudności z uzyskaniem kredytu w kraju, pożyczki zaciągano poza jego granicami, głównie w Holsztynie (*Kieler Umschlag*), mimo panującej tam wysokiej stopy procentowej (7–8% wobec 6% w Danii). Szczupłość duńskiego rynku kredytowego powodowana była między innymi tym, iż kupcy w pierwszej połowie XVII wieku niechętnie udzielali kredytu rodzimej szlachcie wobec niepewności odzyskania pożyczonych sum, głównie ze względu na szlachecki monopol posiadania ziemi i trudności w egzekucji warunków umowy dłużnej (wieloletnie procesy sądowe wynikające z braku ściśle określonych kompetencji sądów w sprawach o długi, załamanie się instytucji uwięzienia za długi w stosunku do szlachty).

Dokładna analiza operacji finansowych wywodzących się ze średniej szlachty braci Frederika (zm. 1622) i Ejlera (zm. 1640) Quitzow oraz ich kręgu rodzinnego (oparte na korespondencji i rachunkach) wykazała, iż szlachta występowała na rynku kredytowym całymi rodami bądź kręgami sąsiedzkimi. Najczęściej celem operacji było zabezpieczenie poprzez rękojmię dóbr krewnych lub współników przed wwiązaniem się w nie wierzycieli, przede wszystkim jednak chodziło o zdobycie ziemi kosztem innych uczestników rynku kredytowego. W większości wypadków, podobnie jak to miało miejsce w przypadku rodziny Quitzow, działalność spekulacyjna zaostrzała jeszcze trudności gospodarcze szlachty, niejednokrotnie powodując jej degradację i zmuszając do poszukiwania nowych źródeł dochodu, takich jak służba wojskowa czy państwowa. Co więcej, w trudne do spłacenia długi popadali poręczający za notorycznych dłużników członkowie ich rodów.

Zadłużenie szlachty, choć niemożliwe do precyzyjnego obliczenia rosło w latach złej koniunktury, często przekraczając wartość majątków dłużników. Udział szlachty na rynku kredytowym i związane z tym wzmoczone tempo obrotu ziemią zwiększyły się w latach dziewięćdziesiątych XVI stulecia i okresie 1618–1625. O rozmiarach spekulacji świadczy fakt, iż o ile w latach 1609–1611 1/2% całej znajdującej się w rękach szlachty ziemi corocznie zmieniał swych posiadaczy, o tyle wskaźnik ten dla lat 1617–1624 wynosił 3–5% (nie licząc zmian zachodzących w wyniku spadkobrania).

Widocznym skutkiem zadłużenia była koncentracja ziemi w rękach magnatów (*højadel*). Monarchię zaś niepokoił odpływ gotówki z Danii i stałe ubożenie szlachty powodujące jej niezdolność do płacenia wysokich podatków, które król starał się wprowadzić w związku z udziałem Danii w wojnie 30-letniej. Reakcją korony były liczne recesy z lat 1621–1641 zmierzające do pełniejszego zabezpieczenia praw wierzycieli poprzez przeniesienie odpowiedzialności za długi z osoby dłużnika na jego nieruchomości. W ten sposób starano się z jednej strony ulżyć zadłużonej szlachcie, a z drugiej poszerzyć rynek kredytowy w Danii o kapitały mieszczańskie. Dopiero jednak reces z 1632 r. wprowadził instytucję kredytu hipotecznego (zestaw bez dzierżenia), zachowując przy tym zasadę *prior tempore potior iure*, analogicznie jak miało to miejsce w konstytucji sejmku Rzeczypospolitej z 1588 r. Jednocześnie zaczęto prowadzić księgi rejestrujące długi szlachty. W tym miejscu warto zwrócić uwagę na wcześnie, w porównaniu z Europą zachodnią, upowszechnienie się w Danii instytucji kredytu hipotecznego. Istotne znaczenie miał też reces z 29 listopada 1641, pozwalający osobom spoza stanu szlacheckiego na odkupywanie ziemi z rąk zadłużonych szlachciców, przy czym nabywca zobowiązany był do corocznego wystawiania na sprzedaż nabytej ziemi. Skutkiem ustawodawstwa było widoczne w następnym okresie ograniczenie znaczenia kredytów holsztyńskich. Odtąd pożyczanie pieniędzy szlachcie stało się, jeśli nie w pełni opłacalnym, to w każdym razie pewnym interesem.

³ Rocznie koszt ten sięgać mógł 50.000 rd. E. L. Petersen, *Conspicuous Consumption: the Danish Nobility of the seventeenth Century* [w:] *Eighth International Economic History Congress*, Budapest 1982. B 4, s. 26

Kredytodawcy wywodzili się najczęściej spośród magnatów (szczególnie rody Brahe, Krabbe, Lunge, Skeel, Trolle). Dla niektórych spośród nich udzielanie pożyczek stawało się nawet czymś więcej niż tylko doraźnym sposobem zdobywania ziemi⁴, jak miało to miejsce w Rzeczypospolitej (np. działalność Jana Zamoyskiego, Sebastiana i Stanisława Lubomirskich). Po 1632 roku w roli kredytodawców występowało coraz więcej osób pochodzenia nieszlacheckiego (kupcy z Kopenhagi i Odense, profesorowie Uniwersytetów).

Zadłużenie nie ominęło też majątków magnackich. Przybrało ono na sile szczególnie w piątej i szóstej dekadzie XVII wieku, a było wynikiem kryzysu wywołanego zniszczeniami po wojnie ze Szwecją. Około roku 1660 zadłużenie majątków szlacheckich wobec mieszczańskich wierzycieli sięgało 30% ich wartości. Mimo to jednak udział mieszczan w strukturze władania ziemią po przewrocie absolutystycznym pozostał niewielki (15–16%, wobec 51% w rękach szlachty w r. 1730). Niechęć mieszczan do nabywania ziemi autorzy tłumaczą wysokim jej obciążeniem związanym z oparciem dochodów korony na podatkach.

Nie dysponujemy niestety monografią dotyczącą zadłużenia szlachty polskiej w XVI i XVII wieku. Można wskazać jednak na pewne podobieństwa i różnice między obydwoma krajami. Przede wszystkim na duńskim rynku kredytowym występuje król. W pierwszej połowie XVII wieku był on ważnym kredytodawcą. Droga tą bowiem Chrystian IV usiłował uzależnić od siebie szlachtę. Po drugie od połowy XVII stulecia coraz ważniejszą rolę w Danii odgrywa kredyt mieszczański, podczas gdy w Rzeczypospolitej wskutek postępującego upadku miast mieszczański kredytodawcy praktycznie przestają odgrywać istotniejszą rolę⁵. Miejsce ich zajmują natomiast magnaci, którzy jednocześnie są wielkimi odbiorcami kredytu. Rzuca się w oczy brak w Rzeczypospolitej ogólnokrajowego rynku kredytowego na kształt tego, czym dla szlachty duńskiej były *Kieler Umschlag*. Zjazdy kontraktowe miały bowiem jedynie charakter regionalny⁶. Do podobieństw wypada zaliczyć, iż w obu krajach mamy do czynienia z postępującą koncentracją ziemi i związaną z tym swoistą arystokratyzacją stanu szlacheckiego. Z tą jednak różnicą, iż w Danii zdeklasowana szlachta szukała zarobku w wojsku lub w służbie państwowej⁷, w Rzeczypospolitej zaś, jak się wydaje, zasilala ona szeregi klienteli magnackiej. W efekcie arystokratyzacja stanu przyczyniła się w Danii do osłabienia pozycji rady wobec monarchy, natomiast ten sam proces w Polsce umocnił tylko pozycję magnatów, przyczyniając się do dalszej decentralizacji państwa.

Na zakończenie pozostaje mieć nadzieję, iż ciekawy problem zadłużenia szlachty polskiej doczeka się również solidnej monografii, w której uwzględnione zostaną obok materiałów z ksiąg sądowych również rachunki i korespondencja prywatna. Dotychczasowe prace rozpatrywały rynek kredytowy i rynek obrotu ziemią oddzielnie i przez to nie oświetlony został należycie problem zadłużenia szlachty⁸.

Książka Fengera i Petersena zaopatrzona została w obszerne czterdziestostronicowe streszczenie w języku angielskim.

Michał Kopczyński

⁴ Np. zmarły w 1655 r. radca i namiestnik Norwegii Gregers Krabbe pozostawił majątek wartości 151 750 rd., z czego 57 820 rd. ulokowane było w systematycznie udzielanych kredytach.

⁵ Por. M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrobiorowej*, Wrocław 1986, s. 445 n., kredyt udzielany szlachcie przez mieszczan przybierał najczęściej formę kredytu związanego z wymianą. Ten typ kredytu znany był i w Danii.

⁶ Daje tu o sobie znać kwestia różnicy wielkości obu państw i liczebności szlachty. W Danii w 1625 roku było jedynie 468 szlacheckich właścicieli ziemi.

⁷ W 1625 r. zaledwie 5% szlachty służyło w wojsku lub piastowało urzędy państwowe, podczas gdy 84% żyło głównie z gospodarki rolnej. W 1700 r. już 6% szlachty piastowało urzędy państwowe, a aż 35% służyło w wojsku, zaś 54% pozostawało posiadaczami ziemi (w obliczeniu brana pod uwagę jest tylko szlachta przynależąca do stanu przed 1660 r.).

⁸ A. Pośpiech, *Obrót ziemią w powiecie kaliskim w latach 1580–1655. Szlacheckie transakcje kupna-sprzedaży*, Warszawa 1984, praca doktorska IH UW; M. Urbaniński, *Stosunki kredytowe w Polsce południowo-wschodniej (województwo ruskie) w XV i na początku XVI wieku*, Warszawa 1984, praca doktorska IH UW.